

wezig is. Het mondt uit in aanbevelingen die niet regelrecht zijn afgeleid uit de onderzoekresultaten maar waarvoor de onderzoekresultaten als adstructie dienen; bovendien hebben deze aanbevelingen zelf als voorwerp van toetsing bij de enquête gediend. Men dient het geheel als een gegeven uit een bepaalde studentenpopulatie te bezien en dit als basis voor verdere bestudering te beschouwen. Enerzijds kan men geneigd zijn het rapport terzijde te leggen met de opmerking, dat de aanbevelingen zo vanzelfsprekend zijn en weinig operationele betekenis hebben. Anderzijds is de student degene die het gehele programma met al zijn technische kanten daadwerkelijk ervaart. Ook al zal de spiegel die wordt voorgehouden een enigszins gekleurd beeld laten zien, het is een beeld waaraan niet zonder meer voorbij kan worden gegaan. Machiavelli heeft met dit rapport beoogd de discussie tussen docenten en studenten te stimuleren. Hopenlijk zullen zij daarin slagen.

De drie rapporten. In het voorgaande zijn overwegend kritische kanttekeningen geplaatst. Als tegenwicht zou ik graag nog willen opmerken dat elk der rapporten met hun eigen karakter mijns inziens als waardevolle bijdragen tot het onderzoek van wetenschappelijk onderwijs zijn aan te merken. Zij bevatten — het ene meer, het andere minder — feitelijke gegevens die onmisbaar zijn als achtergrond voor menings- en theorievorming. Door hun specifiek karakter vullen zij elkaar op nuttige wijze aan. Het spreekt wel haast vanzelf dat op een jong onderzoeksterrein verbeteringen mogelijk zijn.

BESPREKINGSARTIKEL

MIGRATIE OF SOCIALE MOBILITEIT?

door J. E. ELLEMERS

n.a.v. H. TER HEIDE, *Binnenlandse migratie in Nederland*
's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1965, xx + 515 pp.

Deze lijvige dissertatie (bijna 400 pagina's tekst, een Engelse samenvatting van een kleine 20 pp. en ruim 100 pagina's bijlagen) is een indrukwekkende poging om de inzichten over migratie samen te vatten en te confronteren met en te toetsen aan empirische gegevens over de binnenlandse migratie in Nederland in de periode 1880—1960.

In het eerste, inleidende deel worden in twee korte hoofdstukken het terrein verkend en de opzet en de probleemstelling besproken. Het tweede deel begint met een uiteenzetting over de voornaamste theoretische inzichten over en kaders voor de studie van de migratie. De schrijver acht deze echter

voor zijn doel ontoereikend en het streven naar verbetering van levensomstandigheden als uitgangspunt nemend, ontwikkelt hij de 'regel' dat migratie optreedt als de potentiële migranten weten, dat de situatie in vertrek- en vestigingsgebied zodanig is dat zij door migratie een verbetering van hun levensomstandigheden kunnen bereiken. Aan deze 'regel' wordt voldaan wanneer er (potentiële) interregionale verschillen tussen vertrek- en vestigingsgebied zijn, wanneer deze verschillen door communicatie bekend zijn en wanneer de situatie in het vestigingsgebied door de aspirant migrant positief gewaardeerd wordt. Op deze regel zijn 'uitzonderingen', waarbij enerzijds migratie kan worden belemmerd ook als aan de regel voldaan wordt en anderzijds wanneer migratie plaats vindt zonder dat aan de regel is 'voldaan'. In volgende hoofdstukken worden deze inzichten nader geconcretiseerd en 'getoetst' aan de hand van door anderen verricht onderzoek en worden afstand, richting en samenstelling van de migratiestromen in de beschouwingen betrokken.

Dan begint op p. 135 met hoofdstuk 8 het derde deel, waarin het eigenlijke onderzoek behandeld wordt: een statistische analyse aan de hand van bestaand — vnl. C.B.S. — materiaal aan de binnenlandse migratie in Nederland in de periode 1880—1960, waarin telkens zoveel mogelijk getracht wordt na te gaan welke factoren daarbij een invloed uitoefenen. Zo worden vergeleken de drie perioden waarin het bestudeerde tijdvak door de twee wereldoorlogen verdeeld wordt. Hierbij blijkt o.a. dat na de tweede wereldoorlog migratie over korte afstand veel geringer is geworden en dat dit vermoedelijk in belangrijke mate door (autochtoon) forensisme is vervangen; een ontwikkeling die reeds in 1936 is begonnen en na 1945 door de woningnood is versterkt. Factorenanalyse maakt aannemelijk dat werkgelegenheidsontwikkeling (met name de overgang van landbouw naar industrie en dienstensector) en in toenemende mate ook woonfactoren (met name de groei van het woonforensisme) de binnenlandse migratie moeten verklaren. Geografische analyse van de migratiesaldi leidt tot de conclusie dat met name drie patronen zijn te onderscheiden: trek naar de stad (urbanisatie), trek uit de stad vooral naar forensenplaatsen (suburbanisatie) en migratievervangend autochtoon forensisme (rurbanisatie). De migratie binnen het Westen van Nederland blijkt verder betrekkelijk gering te zijn; vermoedelijk omdat daar reeds zoveel mogelijkheden aanwezig zijn, zodat migratie niet meer urgent is. De lage migratie van Noord-Brabant met andere provincies, behalve Limburg en Zeeland, moet vermoedelijk verklaard worden door de godsdienstfactor, het langer 'traditioneel' blijven en het gedifferentieerde karakter van de werkgelegenheid in deze provincie. De migratie uit het Noorden, Oosten en Zuidwesten naar het Westen blijkt ten dele trapsgewijs (van het platteland, via kleine en middelgrote steden naar grote steden en vandaar ten dele naar suburbanisatiegebieden), ten dele etappegewijs (van het Noorden, via het Oosten naar het Westen) te verlopen. Traditionele patronen blijken daarbij lang te blijven voortbestaan; zo vormen provinciegrenzen vaak reële barrières. Het blijkt mogelijk een aantal typen gebieden met betrekking tot migratie te onderscheiden (expulsiegebieden, doorstromingsgebieden, concentratiegebieden, e.d.), waarbij het voornaamste concentratiegebied van Holland naar het Oosten (Utrecht en Gelderland) verschuift en zelfs in die richting verplaatst.

In het vierde en laatste deel tenslotte komen de meer 'toegepaste' aspecten

van deze studie — ondernomen op initiatief en in het kader van de Rijksdienst voor het Nationale Plan — aan de orde, nl. welke gevolgen de binnenlandse migratie heeft voor de ruimtelijke ordening in Nederland. Het blijkt dat door industriële decentralisatie — ten dele spontaan, ten dele door overheidsmaatregelen gestimuleerd —, uitbreiding en verschuiving van het voornaamste concentratiegebied naar het Oosten en door zowel autochtoon (migratievervangend) als allochtoon forensisme, waarbij suburbanisatie en urbanisatie de werking van verstedelijking voorbij beginnen te streven, in de toekomst een gelijkmatiger verdeling van de bevolkingsgroei over Nederland verwacht kan worden. Deze tendentie tot decentralisatie zal zich ook, meent de schrijver, binnen geheel Europa aftekenen.

Al met al dus een gedegen, alle aspecten van het probleem rechtdoende studie, die op overtuigende wijze weer eens aantoonst (na o.a. de dissertaties van J. P. Kruijt en C. S. Kruijt) welke mogelijkheden de analyse van bestaand statistisch materiaal biedt.

Bij een dergelijk omvangrijk en gedegen werk gaat het niet aan de schrijver op betrekkelijk ondergeschikte punten te kritiseren. Men zou b.v. met hem op enkele punten van mening kunnen verschillen, waar hij zijn interpretatie van bepaalde feitelijke gegevens niet helemaal 'rond' heeft kunnen krijgen. Ik wil me echter beperken tot de theoretische uitgangspunten van deze studie.

Kennelijk heeft Ter Heide behoefte gevoeld aan een meer fundamentele, theoretisch-sociologische achtergrond bij de bestudering van de demografische gegevens over dit meer 'praktische' probleem hoe de vroegere en toekomstige geografische mobiliteit van de Nederlandse bevolking te verklaren. Hiervoor heeft hij gekozen het begrip 'migratie' en hij heeft zich veel moeite gegeven dit begrip voor zijn doel bruikbaar te maken.

Ik vraag me echter af in hoeverre het zinvol is geweest juist dit begrip als uitgangspunt te nemen en het zo te verwijden en zo'n hoog niveau van abstractie te kiezen, dat daaronder valt zowel verhuizing binnen de woonplaats, verandering van woonplaats binnen het land, als buitenlandse migratie. In stelling 1 bij zijn proefschrift stelt Ter Heide dit ook uitdrukkelijk, alhoewel hij interessant genoeg niet vermeldt *waarom* (sociologisch, demografisch?) deze vormen van 'migratie' niet als principieel van elkaar verschillende verschijnselen dienen te worden beschouwd. Mij lijkt het toe, dat sociologisch gezien migratie vooral 'interessant' is wanneer sprake is van een blijvende verandering van woonplaats, waarbij de nieuwe sociaal-culturele omgeving ten tenminste een aantal significante punten verschilt van de oude (de definitie van Wentholt dus). Dit kan het geval zijn bij verhuizing binnen het land of zelfs binnen een gemeente, maar meestal — en vermoedelijk ook in toenemende mate — is het dat niet.

In feite gaat Ter Heide's studie vooral over 'verhuizingen', die in vele gevallen nauwelijks of in het geheel niet significante veranderingen in de sociale en culturele omgeving (behalve dan contacten met burens) met zich mee brengen. Het is dan ook vermoedelijk niet helemaal toevallig, dat met een groot aantal eerder ingevoerde begrippen en variabelen (zoals b.v. de onderscheiding naar soorten verandering van sociale positie op pp. 32—33, of de verhandeling over sociaal-structurele en culturele aspecten, de laatste nog weer onderscheiden naar doeleinden, normen, verwachtingen en waar-

den, pp. 34—36) in het 'empirische' deel verder zo weinig 'gedaan' wordt; ook al omdat het betrekkelijk ruwe statistische materiaal dergelijke verfijningen nauwelijks toestaat. De schrijver moet dan ook zijn toevlucht nemen tot een niet steeds overtuigende methode van 'reductie'. Hiermee wordt bedoeld, dat enerzijds factoren door redenering of door statistische toetsing geëlimineerd kunnen worden, maar anderzijds factoren waarvan de aanwezigheid statistisch niet aangetoond kan worden toch voor de verklaring gebruikt worden omdat dit op grond van de theorie waarschijnlijk lijkt. Telkens blijken de voornaamste meetbare variabelen echter te zijn 'werken' en 'wonen' en wat de laatste betreft nog betrekkelijk weinig verfijnd.

Het is haast curieus, dat alhoewel in het boek vele honderden malen de term 'mobiliteit' valt en in ieder hoofdstuk, haast in iedere paragraaf, blijkt dat werk, werkgelegenheid en ontwikkeling van de werkgelegenheid de binnenlandse migratie primair beïnvloedt, de studie niet veel meer opgehangen is aan verschijnselen als arbeidsmarkt en vooral beroepsmobiliteit. Nu kan men tegenwerpen, dat iedere benadering nu eenmaal zijn voor- en nadelen heeft en dat een auteur wel zijn redenen zal hebben om een bepaalde benadering te kiezen en een andere niet.

Mij lijkt het echter zinvol het soort van veranderingen van woonplaats die Ter Heide vooral analyseert eerder in verband te brengen met verticale en horizontale (ook wel genoemd situs-) sociale en beroepsmobiliteit dan met het nu wel erg vervagende begrip migratie. Vooral gezien Ter Heide's uitgangspunt, waarbij veranderen van woonplaats gezien wordt in termen van verbetering van levensomstandigheden, was dit m.i. relevant geweest. En dat zeker binnenlandse verandering van woonplaats veelal samenhangt met (en misschien zelfs gezien kan worden als een speciaal geval van) beroepsmobiliteit, wordt wel duidelijk geïllustreerd door de omstandigheid dat in beide gevallen (verhuizingen en beroepsmobiliteit) de primaire krachten veranderingen in de economische en beroepsstructuur zijn, waarbij allereerst verschuivingen optreden van primaire (agrarische) naar secundaire (industriële) en later naar tertiaire (verzorgende) sectoren en tegelijk daarmee een grotere differentiatie optreedt. Ter Heide ziet deze ontwikkeling als de meest centrale die de binnenlandse verandering van woonplaats moet verklaren; evenals trouwens de auteurs van het in 1949 door de Rijksdienst voor het Nationale Plan gepubliceerde rapport *De verspreiding van de bevolking in Nederland* (waarnaar ik merkwaardig genoeg bij Ter Heide geen enkele verwijzing aantrof). En dit zijn nu precies dezelfde primaire krachten die voor de beroepsmobiliteit in onze maatschappij verantwoordelijk zijn, zoals herhaaldelijk en overtuigend is vastgesteld. Ook allerlei door Ter Heide onderzochte variabelen, zoals leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, gezinsgrootte en uiteraard opleiding en beroep en factoren als conjunctuur en structureel-economische omstandigheden en mogelijk ook de traps- en etappewijze verandering van woonplaats waren dan m.i. meer tot hun recht gekomen.

Wat hier dus betoogd wil worden is, dat door uit te gaan van sociale en/of beroepsmobiliteit als centraal begrip het hele verschijnsel 'binnenlandse migratie' in een strakker en meer alle aspecten rechtdoend kader geplaatst zou kunnen worden dan met behulp van het — althans in dit geval — minder relevante en in al zijn aspecten ook veel moeilijker te operationaliseren begrip migratie. Het is, zoals reeds gezegd, curieus en naar mijn mening ook enigszins te betreuren dat ook bij de extensieve literatuurstudie

aan dit verband tussen sociale mobiliteit en verandering van woonplaats nauwelijks — en zeker niet expliciet — aandacht is besteed. De hier zeker ook al omdat het betrekkelijk ruwe statistische materiaal dergelijke ver-relevante inzichten van b.v. Lipset en Bendix in hun *Social Mobility in Industrial Society* (met name de hoofdstukken II en VIII) komen niet ter sprake; wel is een voorstudie van Lipset over sociale mobiliteit en urbanisatie in de bibliografie vermeld, maar deze komt niet in het boek zelf ter sprake. Zelfs zijn de Nederlandse mobiliteitsstudies, die ons over mobiliteit en verandering van woonplaats informeren (b.v. van Van Tulder en Van Hulten, de laatste nota bene over Eindhoven, welk geval Ter Heide herhaaldelijk ter sprake brengt) niet met de inzichten over de migratie geconfronteerd.

Blijft over het verschijnsel, dat, zoals Ter Heide duidelijk heeft gemaakt, steeds meer het wonen in plaats van het werken het al of niet veranderen van woonplaats lijkt te bepalen. Alhoewel op het eerste gezicht misschien minder duidelijk, lijkt me ook dit verschijnsel te plaatsen in een theoretisch kader van sociale mobiliteit en (daarmee samenhangend) van sociale stratificatie. Zeker in buitenlandse studies is herhaaldelijk vastgesteld dat beroep en werk althans in bepaalde strata voor de bepaling van stratificatie en mobiliteit relatief iets minder gewichtige dimensies aan het worden zijn ten gunste van meer diffuse statusdimensies als wonen, consumptie en vrijetijdsbesteding. Men zou dus kunnen zeggen, dat deze ontwikkeling voor Nederland enigszins zijn bevestiging vindt in de genoemde conclusie van Ter Heide (in zijn tweede stelling ook nog uitdrukkelijk gesteld).

Concluderend: ik meen iets verder te gaan dan de vaak obligate — maar niet altijd faire — vaststelling des boekbesprekers 'dat de schrijver het ook anders had kunnen doen' door te stellen dat door niet migratie, maar sociale mobiliteit als centraal uitgangspunt te nemen het door Ter Heide behandelde onderwerp meer tot zijn recht zou zijn gekomen. Dit neemt echter niet weg — en ook dit is zeker geen obligate gemeenplaats! —, dat ook de wijze waarop het nu gepresenteerd is dit een gedegen en de inzichten over dit onderwerp zeker verscherpende studie is, waarmee de schrijver zeker ge-complimenteerd mag worden.

BOEKBESPREKINGEN

Acta Politica: Tijdschrift voor Politicologie
Jrg. I, afl. 1/4 (1965/1966)

Sinds kort beschikken de Nederlandse politicologen over een eigen tijdschrift *Acta Politica*, dat verschijnt onder auspiciën van de Nederlandse Kring voor Wetenschap der Politiek en wordt uitgegeven door J. A. Boom en Zoon te Meppel.

De eerste aflevering bevat de hele ingebonden eerste jaargang 1965/1966. De bedoeling om de eerste keer met een hele jaargang te verschijnen, is een zo veelzijdig mogelijk beeld te geven van de beoefening van de wetenschap der politiek in Nederland. Zo bevat deze eerste jaargang behalve een verantwoording van de voorzitter van de Nederlandse Kring voor Wetenschap der Politiek, Prof. L. G. A. Schlichting, twaalf bijdragen, benevens een uitvoerige bibliografie van